

זיזים בסלע

תמר אלאור

ימימה חובב, עלמות אהבוך - חיי הדת והרוח של נשים בחברה האשכנזית בראשית העת החדשה, הוצאת כרמל, ירושלים תש"ע

לאחר עשרים שנים שבהן לא קיימתי קשר עם חנה, מי שהייתה הדמות המרכזית בעבודת הדוקטור שלי (משכילות ובורות, 1992), התחדשו בינינו הקשרים. בעקבות פטירתו הפתאומית של בן זוגה, וביקור התנחומים שלי, גיששנו אחר אפשרות להמשיך להתראות. הקושי

של חנה היה נעוץ ב"סיבה", בלגיטימציה של מפגשים אלו. העבודה שלי הסתיימה, את מנהגיי הדתיים לא שיניתי (מבחינתה), וסתם לקשקש על כוס תה אין היא נוהגת. הצעתי לה שנלמד יחד, ניפגש פעם בשבועיים ונקרא יחדיו כל טקסט שתבחר ובלבד שנקרא "מבפנים". נדרש לה כשבוע כדי להחליט, והיא חזרה אליי בהחלטה חיובית ובבחירת פרשת השבוע עם רש"י כטקסט הלימוד. מאז חלפו שנה ומחצה, אנחנו מקפידות על המפגשים הללו בכל מאורנו והם יוצרים דיאלוגים יוצאי דופן. אני מתכוננת לקראתם ומנסה להביא אתי (בראש) פרשנויות חלופיות לטקסט, קריאות אנתרופולוגיות, פמיניסטיות ואחרות. פעם אחת אפילו הדפסתי פרשנות פמיניסטית מהאינטרנט, כיוון שנסמכה על דברי מפרש מסורתי. חנה קראה בה בכובד ראש, קיפלה את הדף ושמרה אותו על אחד ממדפי הספרים.

לאחר שעיינתי עיון ראשון בספרה של ימימה חובב והזנתי עיניי בתמונות הנפלאות המאכלסות אותן, ניסיתי לחשוב אם הוא "עובר את חנה", אם אוכל להתחלק אתה

פרופ' תמר אלאור
מלמדת במחלקה
לסוציולוגיה
ואנתרופולוגיה,
האוניברסיטה
העברית
בירושלים

באוצר הזה כדי שגם היא תוכל ליהנות מן המתנה שעמלה עליה החוקרת: משפע האינפורמציה, מהאיגוד והליקוט של המקורות סביב סוגיות הקשורות בחייה-חינו, ואולי אפילו רק מהתמונות. מאז חלפו כמה חודשים וטרם הגעתי להחלטה. נזכרתי שפעם סיפרה לי על שכנים "מזרחניקים" שלה ש"כמעט אפשר היה לאכול אצלם", ועדיין לא ברור לי אם היא יכולה או אינה יכולה "לאכול" את הספר זה. ואולי בכלל בזה עוסק חלק מספרה של ד"ר חובב; במי מחליט מה כן ומה לא אנחנו יכולות לאכול.

"מה שרגיל היה לקרות"

בחיבור זה אני מבקשת לשרטט תמונה מלאה ומפורטת עד כמה שניתן של חיי הדת והרוח של נשים בחברה האשכנזית בראשית העת החדשה: וכפי שהגדיר יעקב כ"ץ את מטרת חיבורו 'מסורת ומשבר', אין ענייני כאן "ההתרחשות החד פעמית", אלא המציאות החברתית החד פעמית. לא מה שאירע במקום מסוים ובזמן מסוים, כי אם מה שרגיל היה לקרות בתחומה של חברה. (עמ' 30)

ספרה של חובב, המבוסס על עבודת הדוקטור שלה, עוסק אפוא בחיי הדת והרוח של נשים בחברה האשכנזית בראשית העת החדשה. מרחב הזמן (תחילת המאה השש-עשרה עד מחצית השמונה-עשרה) לצד המישור הגאוגרפי (אשכנז רבתי) מייצרים אזור עבודה עצום. בתוכו מבקשת החוקרת להתחקות אחר הצדדים הפורמליים והבלתי פורמליים של חיי נשים ונערות, אשר ממילא לא הותירו אחריהן עקבות מרובים. עבודת הליקוט, המיון, ההסמכה והקריאה במקורות (שכולם כבר נחקרו בעבר) נעשתה מתוך רצון לקרוא בהם את מה שהושמט, לאסוף אותם לכלל תמונה בהירה יותר ולפעול בתוך שבין ההלכה למעשה; בלשונו של יעקב כ"ץ (שעשה כך לגבי גברים והחסיר את פעולת הנשים), לתאר את "מה שרגיל היה לקרות". מבחינה זו מבקשת מיממה חובב לעשות קצת סוציולוגיה מבעד למסמכים היסטוריים, להתחבר למפעלים של מחקר תרבותי האוסף טקסטים שהיסטוריונים מסורתיים התעלמו מהם או קראו אותם קריאה חלקית, ולהבין את החשיבות העצומה של מה שבעצם קורה (actually happening) במונחים של הסוציולוגיה הפנומנולוגית, הרואה במציאות החברתית את המציאות בה"א הידיעה. עבודתה מצטרפת גם למסורת המחקר ההיסטורי דרך קטגוריית המגדר והיא מכבירה אליה את הפרמטרים של מעמד-יחוס, השכלה, שיוך קהילתי, גיל ומקום. מפתיע לגלות שלמרות השינוי שחל בחקר היסטוריה ומגדר ביהדות בעשרים השנים האחרונות – עדיין מונחים על המדף מספר מצומצם של תוצרים.

וכך, בטרם אכנס אל בין דפיו של הספר, אומר משהו על המוצר המתווסף אל המדף. הספר עשוי היטב, חמש מאות העמודים שלו ערוכים בצורה מזמינה, ובטבורו עשרה דפים של דימויים, תחריטים, איורים, עמודי ספר ועוד. בכולם מככבות נשים, הנוטלות חלק בעבודת התרבות היהודית. הנדיבות הנוצרת במרחב בין כריכה לכריכה איננה מובנת מאליה בימים אלה. על הכריכה מופיע ציורו של מוריץ דניאל אופנהיים 'מנוחת שבת' משנת 1866. חמש דמויות מופיעות בציור (אם אין מונים את החתול): שלוש

נשים, גבר ונער. שתיים משלוש הנשים עסוקות בקריאה, הגבר הצעיר בוהה ברקיע, והנער אוחז בספר סגור בעוד עיניו נתונות בחפץ שהוא מחזיק בידו. דימויים של "נשים קוראות" הפכו למבוקשים מאוד בימינו, עדות לכך שתמיד עשינו זאת, שהיו כאלה שקראו ונשכחו. גלויות של נשים קוראות נקטפות מן הקרוסלות בחנויות המוזיאונים, ולאחרונה אף יצא ספר המאגד את הדימויים הללו בליווי טקסט על נשים וקריאה.¹ נדמה כאילו מעמדן של הנשים קורס אל תוך דפי הספר, כאילו בתוכו טמון פוטנציאל השינוי שלהן. אכן עידן ההשכלה סימן את הלימוד כנתיב אוניברסלי לשינוי ואיזון בחברה המרוכדת, ולתוך עידן זה נוצקו תמורות חברתיות שהמהפכה המגדרית היא רק אחת מהן. אין תמה איפה כי דיון בחיי נשים בימינו עוסק קודם כול ברמת ההשכלה שלהן, והדיון במעמדן של נשים יהודיות אינו יוצא דופן. החליטה הכותבת לסדר את הדברים אחרת בספרה, ולהתחיל דווקא במרחבים שבהם מתקיימים חייה של האישה באופן מתבקש ו"טבעי". היא נעה דרך מעגל החיים: ילדות, התבגרות, נישואין, היריון ולידה וכדומה, שהם לב הטקסט. סביב המעגל הזה נאספו המנהגים, ההנהגות והתובנות של הכותבת. משם היא עוברת לדון בתפקידיה של האישה בבית ובקהילה, ורק לקראת הסוף היא מגיעה לנושאים הטעונים של השכלה והשתתפות בחיי בית הכנסת. נדמה כי העובדה ששני נושאים אלה מעסיקים את הציבור הדתי העכשווי שדן ביחסי המגדרים, צבעה את ההחלטה הזאת. המחברת כאילו מבקשת לפרוש יריעה רחבה ומורכבת של חיי יומיום, מידות הנשים, פעילות החסד והצדקה שלהן ועוד, טרם הגעתה אל שני המרחבים הממוקשים של לימוד ותפילה בבית הכנסת. ומה אעשה אני? אלך אל האזורים הממוקשים הללו מיד. שלא כמו בסרט מתח, הדיון כאן ב"סוף הסיפור" איננו מעיב על השתלשלות העלילה. נחזור אפוא לתמונת האישה הקוראת שעל כריכת הספר.

למדו אך לא תמיד ידעו – לא תמיד למדו אך לפעמים ידעו

היכולת לקרוא (ולכתוב) והשלכותיה עומדות במרכזו של הפרק השביעי, העוסק בלמדנות והשכלה של נשים. איסוף הנתונים ועריכתם ומעבר מהמישור הפורמלי (מה אומרים עליהן) אל המישור ההתנהגותי (מה הן עשו הלכה למעשה) מאפשרים לה לשכנע את הקוראים כי:

מי שלכאורה למדו (הבנים) לא תמיד ידעו, ומי שלכאורה לא למדו (הבנות) לא תמיד לא ידעו.

הבנים נחשפו למערכת חינוכית בעייתית: חדרים צפופים, מלמדים עמוסים ועייפים, שעות הוראה מצומצמות, שיטות הוראה קשיחות ופדגוגיה נוקשה. הבנות לעומת זאת קראו בטקסטים רלוונטיים יותר לחייהן, ואופני הלמידה שלהן (בבתיים, בלמידה פסיבית מבני הבית ועוד) לא המאיסו עליהן את הלימוד אלא להפך, יצרו אצלן מקצתן סקרנות וצמא לדעת. נוסף על כך, מתבהרת שוב וביתר שאת החלוקה לעילית למדנית ולעם

1 שטפן בולמן, נשים קוראות בציור ובצילום, אור יהודה 2009.

רב. העילית של תלמידי החכמים אכן הייתה גברית לחלוטין, אבל גברים רבים אחרים (למעשה הרוב) התקשו בקריאה או שקראו בידידיש. בזירה זו הייתה נוכחות נשית, והיא הלכה וגדלה לקראת גבול הזמן העליון של תחום המחקר (אמצע המאה השמונה-עשרה). יוצא אפוא שקריאה בטקסטים מתווכי לשון הייתה נחלת נשים וגברים כאחד. היידיש הייתה הגשר אל המקורות ומאוחר יותר אל הספרות הכללית וספרות ההשכלה. לצד רוב קוראות היידיש, היה תמיד מיעוט של נשים ששלטו גם בלשון הקודש. מה שנכתב על נשים, האופן שבו נשים תוארו, יוצגו וקובעו בזיכרון ההיסטורי של קהילתן, השמיט את צד ההשכלה גם אם היה כזה. הן מוזכרות כבעלות מידות טובות, עושות חסד וצדקה ומתפללות באמונה. חובב לומדת זאת גם מן הכיתובים המופיעים על מצבות מן הזמן והאזור שהיא חוקרת. ספרות מחקר ממוקדת מגדר מתקנת אפוא את התמונה ההיסטורית על ידי התנועה בין הייצוגים הפורמליים לרקמות החיים הממשיות. חילוץ שמותיהן של נשים ואזכורם הם פרקטיקה הכרחית המעמידה גיבורות הנושאות את התיקון הזה דרך הביוגרפיה שלהן. ראשונות לכך הן גיבורות שכתבו.

מלבד לאה הורוויץ שנזכרה למעלה, ניתן למנות את שרה בת טובים שחיברה את התחינה 'שלשה שערים' ואת 'התחינה של שער ייחוד העולמות' את לאה דרייזל בת משה, ניתנו של החכם צבי, שחיברה את 'תחינת עת רצון' ואת התחינה 'שערי תשובה'. את סעריל, בתו של המגיד מדובנא, שחיברה את 'תחינת האמהות לראש חודש אלול ולתקיעת שופר'; ואת שפרה בת יוסף שחיברה התחינה 'אימרי שפרה'. (עמ' 426)

אזכור שמן של נשים פרטיות, נשים של... אימהות של... בנות עיר מסוימת שפעלו ברגע מסוים בהיסטוריה, מצייד את הקוראות בשמן, בחומר. זהו חומר המלא מעט מן הסדקים שנפערו בסיפורים קודמים על העבר התרבותי של יהודי אשכנז. לאה, שרה, סעריל ושפרה משמשות מעין זיזים בסלע שעליו מטפסות היום אחרות. בסיסו של הסלע הזה אכן נוצק מן היכולת לדעת, הרשות ללמוד, להכיר מקצת מהמרחב הטקסטואלי המעצב את התרבות. חלק מן ההתנגדות ללימוד הנשים נבע מן החשש ש"דבר מוביל לדבר", שהידיעה אינה לשמה וכי היא עלולה לגרור עמה בקשות או תביעות לשינויים נוספים. הפחד הפטריארכלי משינוי סימן את הגדר. במהלך הנוכחי של סדר המגדרים הדתי, אכן בא השינוי ביכולות הלימוד (הכללי ואחר כך היהודי) תחילה, ואחריו התרחבה העבודה למישורים נוספים. אחד הבולטים שבהם הוא המישור העוסק בחיי בית הכנסת, במקום הציבורי של עבודת השם.

מקדש משלהן

יש לציין הבדל מהותי בין תפילתן של נשים לתפילתם של גברים, והוא, שרק האחרונה יכולה להפוך עם הצטרפותם של עשרה גברים לתפילת ציבור. ואילו תפילת נשים הנה לעולם תפילת יחיד, שכן על פי ההלכה אישה אינה מצטרפת למניין לכל דבר שבקדושה. (עמ' 333)

הפרק החמישי עוסק בתפילת נשים ובמקומן בבית הכנסת. ממנו אנו לומדים שתפילת נשים הייתה רווחת. רובן אמנם קיימו את מצוות התפילה (שחובב סוקרת את העמדות

השונות כלפיה) בבית המקדש שלהן, קרי הבית, אולם רבות הקפידו גם על תפילה בבית הכנסת. ככל שמתקדמים במישור הזמן, גדלים ומתרווחים בתי הכנסת ועזרות הנשים, ויותר מתפללות מוצאות את מקומן בתוכם. בדרך כלל נמנעו נערות מלבוא אל בית הכנסת, וכך, בין תקופת הילדות לנישואין, הדירו העלמות (אף על פי שאהבו את האל, כפי שמלמדת הכותרת) את עצמן מן הציבור המתפלל. לצד השבח וההלל שזכו להם נשים אשר הקפידו על תפילה בבית הכנסת הן היו חשופות תדיר לפיקוח, לניהול וללא מעט זלזול על התנהגותן בעזרת הנשים. הן תוארו לא פעם כמי שהרעישו, ריכלו, התקוטטו והתדררו בלבושן במקום להתרכז בתפילה. חובב מדווחת על הקושי של הנשים לעקוב אחר התנהלות התפילה (בלשון הקודש), על המרחק הפיזי שהקשה להתחבר לנעשה במרכז העניינים, על נוכחות הילדים הקטנים שהיו באחריותן וכדומה. עם זאת היא מוסיפה כי על פי המקורות שבידה, לצד הפיקוח הגברי היו גם מקומות שבהם פעלה "חזנית" שהנהיגה את עבודת הקודש בבית הכנסת של הנשים, הובילה את התפילה וניהלה טקסים מקבילים במרחב הנשי. וכל זאת – נוסף על קיומם של בתי תפילה נפרדים לנשים שפעלו בעידנים קודמים יותר במקומות שונים (מחוץ לתחום מחקרה של הכותבת). בשום מקום חובב אינה מתארת את הרעש בעזרת הנשים כהתנהגות חתרנית הבאה בתגובה להדרתן ממרכז העניינים, אולי כי המילה "חתרנות" לא הייתה פופולרית באשכנז של העת ההיא. אבל ימימה חובב כותבת בישראל 2010, ולעשות רעש, ממש כמו בכיתת בית ספר, פירושו להביע אי-נחת, מרחק, ניכור, כעס ועוד. קבוצה מוחלשת – נשים כמו תלמידי בית ספר – יכולה לפעול באופן מוגבל. רעש הוא אחד מן האמצעים החתרניים העומדים לרשות הפרטים בקבוצה, בין שהם קוראים לזה כך בין לאו.

הכלל והיוצא מן הכלל

חובב מסכמת את פעילותן של הנשים מחוץ לחיי המשפחה שלהן כך: לימוד נשים התקיים אך מעולם לא הביא לפסיקה. צדקה וגמילות חסדים היו מצויות הרבה בקרב נשים אך הן לא אלה ששלטו במקרו-כלכלה. כך גם קיום המצוות והתפילה לא היו יכולים להתגבש לכלל מה שהסוציולוגים מכנים "מעשים עמוסי יוקרה". לא היו להן לא ציצית, לא תפילין, ובבית הכנסת לא קריאה בתורה, לא קדיש, לא קדושה ולא "ברכו". בשורות האחרונות של הספר מנסה (ומצליחה) החוקרת לתמצת את המהלך המורכב והמגוון של עבודתה בהקשר רחב יותר. היא מסמנת את הגבולות המגדריים בתוך החברה היהודית באשכנז בראשית העת החדשה ומאפיינת את מידת קשיחותם או גמישותם. הגברים והנשים, היא טוענת, חיו בשני מעגלי חיים נפרדים שלעתים השיקו זה לזה ולעיתים רחקו זה מזה. כאשר נשים ביקשו לחצות את גבולות הפעולה שלהן (והן עשו זאת במגוון שטחים) הן עוררו עליהן לא פעם התנגדות מצד הפטריארכיה הדתית-חברתית-פוליטית. אותן יוצאות מן הכלל שהותירו עקבות בהיסטוריה הכתובה המצוירת והמאוררת, משמשות היום כאמור זיזים בסלע. הן מאפשרות לחזור אל הטופוגרפיה ששרטטה ההיסטוריה ההגמונית ולטפס דרכה בנתיבים חלופיים. הנוף המתגלה לאחר המסע עשיר יותר ומגוון יותר.